

11. Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів: Закон України від 1 липня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 1. – Ст. 1.

Т. В. Михайліна

доцент кафедри теорії та історії держави і права
та адміністративного права
Донецького національного університету,
канд. юрид. наук

СТАЛИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЯК ОДНА З ПЕРЕДУМОВ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Ключові слова: правосвідомість, правова активність, правовий нігілізм, економічний розвиток, передумови підвищення рівня правосвідомості.

У сучасній юридичній та економічній доктрині панівним виступає підхід щодо первинності економічних процесів відносно правових. Але, відображаючи діалектичні зв'язки між цими двома фундаментальними підсистемами соціальної системи, право здійснює зворотній регулятивний вплив на економічні відносини. Зміст цього впливу безпосередньо залежить від того, чи розуміє законодавець економічні закони та певну економічну ситуацію, чи готовий він їм слідувати. У протилежному випадку юридичні норми, покликані регулювати економічні відносини, створюються у відриві від економічної реальності, що у результаті має негативні наслідки для економічної системи, гальмує її розвиток.

Разом з тим негативний вплив права на економічну систему суспільства не може не позначатися на базових цінностях, установках суспільства та окремих його членів, оскільки незадоволеність рівнем життя, неможливість реалізувати навіть основні потреби призводить до зневіри особи у ролі держави (а разом з тим і права) як соціальної цінності. Внаслідок цього зароджується правовий нігілізм як крайня негативна форма правосвідомості. Саме це обумовлює актуальність даної наукової статті та питань, що в ній висвітлюються.

Дослідження взаємозв'язку права та економіки є одним з фундаментальних питань як у теорії права, так і в економічній теорії, що підтверджується значною кількістю наукових публікацій у даній галузі, починаючи з досліджень класиків економічної теорії і закінчуючи сучасними дослідженнями. Якщо аналізувати підходи науковців, що розкривали роль економіки у правовій си-

стемі, варто згадати роботи М. Н. Марченка [1, с. 298–324], В. В. Лазарева [2, с. 236], С. В. Липеня, А. Х. Саїдова [3, с. 154–157] та інших. Однак спеціальних наукових розробок, присвячених дослідженню ролі економічної підсистеми суспільства у формуванні правосвідомості, наразі немає.

Метою цієї статті є обґрунтування ролі сталого економічного розвитку у формуванні правосвідомості особи, виявлення основних елементів механізму такого формування.

Абсолютно неприйнятним є підхід щодо абсолютизації ролі та значення економічної чи правової системи по відношенню до іншої. Лише розуміння їхньої функціональної обумовленості допоможе виробити дійсно дієву концепцію забезпечення сталого економічного розвитку. Адже поява в ході ускладнення соціальної системи економічної, політичної, правової та інших її підсистем зумовлена інтегративними властивостями соціальної системи, і хоча кожна з них має специфічні цілі, функції та призначення лише їх взаємодія забезпечує існування соціальної системи як цілого, досягнення її основної мети – виживання та розвитку суспільства [4, с. 10].

В усіх цих підсистемах існує необмежена кількість точок стикування, через які усі вони взаємодіють, взаємовпливають одна на одну, формуючи єдину незамкнену систему і відображаючи найрізноманітніші аспекти функціонування суспільства та конкретної людини зокрема.

Одним з найхарактерніших елементів правової системи, через який відбувається її зв'язок з іншими підсистемами, в тому числі економічною, можна назвати правосвідомість. Підходів до цієї юридичної категорії – безліч, але достатньо повною є дефініція, згідно з якою правосвідомість визначається як феномен соціокультурного світу, сукупність поглядів на ідеї, що виражають ставлення до законності й правопорядку та уявлення про те, що є правомірним або неправомірним. Правосвідомість особистості є, з одного боку, одним з елементів її правової культури, а з іншого – правової культури суспільства в цілому [5, с. 8].

Доцільно окремо відзначити, що правосвідомість виступає й з'єднуючою ланкою усередині правової системи, між її структурними елементами: система права, правова ідеологія та юридична практика, – у чому виражається її синергетичний аспект (тобто через правосвідомість здійснюється саморегуляція, внутрішнє узгодження правової системи). Кібернетичний же аспект правосвідомості полягає у взаємозв'язку за її допомогою певних соціальних підсистем, в тому числі правової та економічної. Тобто через окремі точки впливу здійс-

ПРАВА ЛЮДИНИ, ДЕРЖАВА, СУСПІЛЬСТВО

нюється зовнішнє керування тією чи іншою системою, а отже саме правосвідомість забезпечує їх зворотній зв'язок.

У науковій юридичній літературі обстоюється позиція, що правосвідомість охоплює як позитивні, так і негативні оцінки, установки і ставлення [6, с. 7], з чим можна повністю погодитися. Правосвідомість може в рівній мірі йти як зі знаком «плюс», так і «мінус»: від правової активності, як найбільш усвідомленої, дієвої та ціннісно орієнтованої поведінки у сфері права, до правового нігілізму (повного заперечення цінності та значення права як соціального інституту та регулятора суспільних відносин). У проміжках між цими крайніми точками можна виявити й інші форми та деформації правосвідомості.

Правовий нігілізм визначається як негативне ставлення громадян до права, законів, наявність у них і посадових осіб установки на досягнення соціально значимих результатів неправовими засобами. В українському суспільстві, яке перебуває в кризовому стані, він набуває демонстративний, агресивний та зухвалий характер, є глибоким, масовим і охоплює широкі сфери суспільства, всі владні структури, маючи значний руйнівний, деструктивний потенціал [7, с. 10]. Правовий нігілізм створює непереборні перепони для розвитку усєї правової системи, а, відповідно, і усїх інших соціальних підсистем. Найяскравіше взаємозв'язок низького рівня правосвідомості громадян із неефективним функціонуванням інших аспектів соціальної системи виявляється в економіці. Як приклад можна назвати сумнозвісну «тіньову економіку», масштаби якої в нашій країні є просто вражаючими. В результаті щорічного збільшення сектору тіньової економіки бюджет недоотримує величезні суми податків, внаслідок чого уряд не в змозі виконувати у повному обсязі свої соціальні зобов'язання. Крім того, наявність незаконних схем роботи в економіці створює загальні негативні моделі поведінки, призводить до відсутності стимулу працювати законно навіть у законослухняних осіб.

Наявність сектору тіньової економіки на практиці є зовнішнім виразом існування так званих тіньових норм – правил поведінки, які охоплюють широке коло суспільних відносин, але існують поряд з правом або навіть всупереч йому. Вони завжди є неофіційними, несистематизованими, але, крім охоплення значних сфер суспільного життя, можуть характеризуватися послідовністю та значною деталізацією. Причому наявність тіньових норм у сфері економіки може в рівній мірі як свідчити про відставання права від економічних процесів, так і безпосередньо вказувати на проблемні питання у регулюванні еконо-

міки. Тобто у останньому разі тіньова норма виникає як відповідь на неякісні, неефективні правові приписи у сфері економіки.

Отже, для скорочення тіньового сектору економіки, що має на меті поліпшення інвестиційного клімату країни, збалансоване функціонування податкової та бюджетної систем і, як результат, – сталий розвиток економічної системи в цілому, необхідно сконцентрувати зусилля на підвищенні рівня правової активності населення, усвідомленого ставлення до правових приписів, а не лише законослухняної поведінки.

Правова ж активність як найбажаніша форма правосвідомості особи у сфері економіки виявляється через створення соціально та економічно обумовлених регуляторів поведінки, які є ефективними не через острах перед державним примусом, а через їхню корисність для суб'єктів економічних відносин: підприємств, їх об'єднань, приватних підприємців, а в кінці-кінців, і для суспільства взагалі, тому що прозора, законна діяльність осіб у економічній сфері сприяє наповненню бюджету та виконанню соціальних програм.

На практиці це відбувається як безперервний процес сприйняття свідомістю людини економічних передумов виникнення юридичних регуляторів; їх внутрішня розумова оцінка; обрання найбільш адекватних методів вирішення певних економічних проблем та найприйнятніший для цього інструментарій; формулювання та наступне прийняття юридичної норми; доведення цього припису до широкого загалу.

Адже норма права, оскільки вона виступає моделлю правової поведінки, існує та діє лише уособлюючись у правовідносинах, для чого вона повинна отримати відповідний образ у правосвідомості як правозастосувача, так і пересічного громадянина [8, с. 389; 9, с. 230].

Нарешті, після оприлюднення певного правового припису починається його розумова та емоційна оцінка адресатом як корисного, ефективного для нього, а також такого, що забезпечує реалізацію суб'єктом економічних та одночасно правових відносин його потреб. Або навпаки, норма оцінюється як несправедлива, така, що відображає інтереси вузького кола осіб, або неграмотно сформульована, що нівелює її регулятивну цінність. Саме від цієї оцінки і залежатиме ефективність дії правових приписів у сфері економіки. Позитивна оцінка правового регулювання економічних відносин сприятиме поступовій детінізації економіки; зменшенню соціальної напруги, спричиненої економічними чинниками (наприклад, нерівність розподілу матеріальних благ); налагодженню реально діючих позитивних механізмів взаємовпливу юридичної, економічної та соціальної систем.

ПРАВА ЛЮДИНИ, ДЕРЖАВА, СУСПІЛЬСТВО

Але щоб досягти позитивної оцінки правових приписів суб'єктами економічних відносин, необхідно забезпечити безперервний механізм їх формування, починаючи з дійсно вірної оцінки потреб у регулюванні економічних відносин (для чого доцільно більш широко застосовувати соціологічні методи збору інформації) і закінчуючи грамотним використанням засобів юридичної техніки, включаючи юридичні терміни та конструкції. Також слід більш широко використовувати публічні обговорення законопроектів, які дають можливість популярно донести до широких мас позицію законодавця з поясненням окремих положень проекту та їх очікуваних наслідків, які, можливо, не є очевидними при первинному аналізі тексту законопроекту. Але одночасно такі публічні дискусії надають змоги законодавцю отримати попередню реакцію загалом на законопроект, відповідно до якої проект має бути доопрацьований, або повинно бути зроблено висновок про відмову від прийняття такого проекту.

Разом з тим навіть досконало прописана з точки зору юридичної техніки та соціально обумовлена правова норма не позбавлена проблем її реалізації. Так, корупційна складова у будь-якому разі зводить нанівець усі зусилля законодавця; непродумані організаційні механізми, бюрократизм у прийнятті управлінських рішень, ускладнена дозвільна система, відсутність реально діючої системи захисту права власності не сприяють розвитку позитивних форм правосвідомості, а як наслідок не спостерігається формування соціально орієнтованої ринкової економіки.

На підставі викладеного, можна з упевненістю констатувати комплексність як самої проблеми низької правосвідомості у галузі економіки, так і шляхів її подолання, що мають включати боротьбу з корупцією на усіх рівнях, формування системи дійсно незалежних судових органів, спрощення дозвільної та лібералізацію податкової системи тощо. Для підвищення економічної обґрунтованості прийняття тієї чи іншої правової норм слід впроваджувати зарубіжний досвід із більш широкого застосування соціологічних методів у праві та економіці, зокрема, різних видів опитування, документального та контент-аналізу, методу експертних оцінок, розширити просвітницькі заходи та програми, а основне, підвищити їх якість, з метою як загального роз'яснення окремим групам населення ролі права у соціальному житті та економічному розвитку, так і задля реального залучення суспільства до створення певних законів.

Активні зрушення у процесі формування позитивної правосвідомості повинні починатися у правовій реальності, оскільки зростання правової активності пересічного громадянина має ґрунтуватися на відповідних змінах у правосвідомості державних службовців усіх рівнів, що безсумнівно знайде своє

відображення у юридичній практиці. Без налагодження управлінської функції держави підвищення рівня правосвідомості населення може відбуватись лише стихійно, безсистемно, у вигляді антагоністичних настроїв по відношенню до держави. У віддаленій перспективі навіть такі зрушення мають велике значення, оскільки здатні примусово спонукати до змін державний апарат, але у перспективі короткостроковій на економічній ситуації вони, як правило, не позначаються, або навіть погіршують її, створюючи відчуття нестабільності.

Таким чином, сталий економічний розвиток неможливий без адекватних, зважених заходів юридичного впливу, які, у свою чергу, нездійсненні без загального підвищення рівня правосвідомості населення, що орієнтоване на комплекс власне правових, економічних, організаційних, соціальних, політичних та інших заходів. Саме у фундаментальному дослідженні механізму даного комплексного впливу і полягають перспективи подальших розвідок у даній сфері.

1. *Проблемы теории государства и права: учебник* / под ред. М. Н. Марченко. – М.: Норма, 2008. – 784 с.

2. *Теория государства и права* / под ред. В. К. Бабаева. – М., 1999. – С. 229–238.

3. *Лазарев В. В.* Проблемы общей теории jus: учебник / В. В. Лазарев, С.В. Липень, А. Х. Саидов. – М.: Норма; Инфра-М, 2012. – 656 с.

4. *Луць Л. А.* Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / Луць Людмила Андріївна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 26 с.

5. *Макар Л. М.* Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 12.00.01 / Макар Людмила Михайлівна; Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2009. – 23 с.

6. *Мухін В. В.* Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Мухін Віталій Володимирович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 21 с.

7. *Черней В. В.* Подолання правового нігілізму – важлива умова розбудови правової держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Черней Володимир Васильович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 1999. – 20 с.

8. *Пермяков Ю. Е.* Основания права / Ю. Е. Пермяков. – Самара, 2003. – 436 с.

9. *Честнов И. Л.* Конкретизация права с позиций социальной антропологии права / И. Л. Честнов // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики. – Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2008. – С. 220–230.